

Юрій Романович Шеляг-Сосонко – видатний представник наукової еліти, фундатор української геоботанічної науки (10.01.1933 – 13.12.2019)

13 грудня 2019 р. завершилося земне життя головного наукового співробітника відділу геоботаніки та екології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, доктора біологічних наук, професора, академіка НАН України Юрія Романовича Шеляга-Сосонка – кавалера ордена Ярослава Мудрого IV ступеня, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки та премії ім. М.Г. Холодного НАН України, автора фундаментальних праць, які мають першорядне значення в галузі геоботаніки, фітоценології, флорології, фітогеографії, фітосозології, екології, ботанічного ресурсознавства.

Юрій Романович був непересічною особистістю. Його відрізняли одержимість у дослідницькій роботі, безкомпромісність і принциповість, а також здатність

захопити своїми науковими ідеями і об'єднати у спільній праці фахівців різних напрямків ботанічної науки. Невичерпна енергія і великий талант ученого і організатора, висока організованість, широка ерудиція і глобальність мислення стали школою життя і плідної праці для численних учнів і колег, які продовжують і розвивають його наукові ідеї.

Ю.Р. Шеляг-Сосонко народився 10 січня 1933 році у м. Києві у родині службовця. Його батько – Роман Петрович Шеляг – мав польське коріння і був вихідцем із Сибіру, куди на каторгу через поразку у Польському повстанні (1863–1864 роки) був висланий його батько. Мати – Лідія Олександрівна Сосонко – була родом із заможної української родини з міста Золотоноші Черкаської області. Роман Петрович і Лідія Олександрівна навчалися у Києві і після одруження залишилися у цьому місті. Народження Юрія Романовича припало на лихоліття Голодомору в Україні. Родина голодувала, мати і дитина постійно хворіли. Роман Петрович у цей час працював викладачем у сільськогосподарському технікумі м. Байрам-Алі Туркменської РСР і при першій же можливості, оскільки тривалий період транспортне сполучення з Україною було суворо заборонене, вивіз родину до Середньої Азії.

12 років у Середній Азії серед скупі, але саме цим і дорогої природи, започаткували розуміння підлітком великої цінності всього живого та відповідне до нього відношення. Юрій Романович у вже поважні роки добре переносив велику спеку і любив засмагати та пояснював це своїм азійським походженням. У Середній Азії він закінчив чотири класи. У 1945 році повернувся з матір'ю (батько залишався у Байрам-

Студент Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича (1952 р.)

Його науковим керівником був видатний вчений, вихованець петербурзької школи лісознавства, колега і соратник академіка В.М. Сукачова, член-кореспондент Академії наук України, доктор біологічних наук, професор Олександр Володимирович Поварніцин. На формування і розвиток молодого вченого справили значний вплив видатні ботаніки Є.М. Лавренко, В.Д. Александрова, Є.М. Брадїс, А.М. Окснер, яких Юрій Романович вважав своїми вчителями.

Кандидатська дисертація Ю.Р. Шеляга-Сосонка була присвячена рослинності долини Дністра. Автор дослідив різні типи рослинності та виявив особливості її організації і диференціації, що стало доброю школою для подальшого творчого росту молодого вченого. Після захисту дисертації у 1964 році він обирається молодшим, а через 2 роки – старшим науковим співробітником відділу геоботаніки Інституту ботаніки. У цей період Юрій Романович стає відповідальним виконавцем наукових тем, що розробляються у відділі геоботаніки. Це, зокрема геоботанічне районування та картографування території України, вивчення лучної рослинності Західного Полісся, дослідження впливу підтоплення Київського водосховища на рослинність прилеглих територій та ін. Але найбільшим його захопленням стали ліси. На

Алі) до України, спочатку – до м. Ніжина, а потім – Заліщиків Тернопільської області на нове місце роботи Романа Петровича. Тут у 1950 році Юрій Романович закінчує середню школу і у цьому ж році вступає на біологічний факультет Чернівецького університету ім. В. Стефаника. Після завершення навчання у 1956 році розпочинає свій трудовий шлях на посаді старшого лаборанта кафедри ботаніки університету, займається упорядкуванням гербарію та здійснює ряд експедицій під керівництвом відомого систематика і флориста професора І.В. Артемчука. Значний вклад на вибір напрямку робіт та формування наукових і суспільних поглядів молодого дослідника здійснила геоботанік-лісознавець кандидат біологічних наук, доцент університету Горохова Зоя Никандрівна. Спільно з нею Ю.Р. Шеляг-Сосонко опублікував кілька праць, присвячених лісовій рослинності Прикарпаття.

У 1959 році Ю.Р. Шеляг-Сосонко вступає до аспірантури Інституту ботаніки.

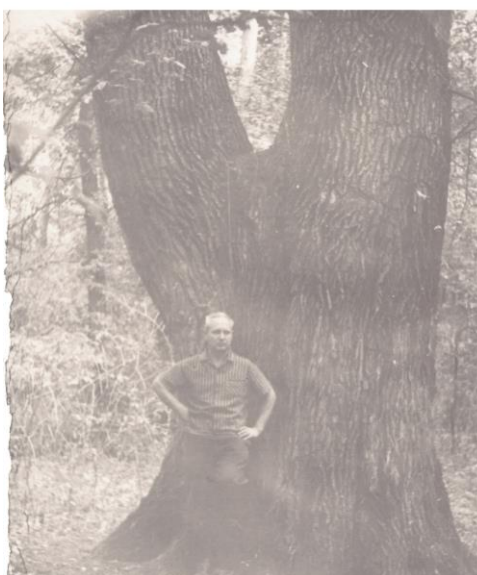

Аспірант відділу геоботаніки Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (1960 р.)

основі всебічного дослідження дубових лісів України він творчо розвиває наукові ідеї засновника відділу геоботаніки Інституту ботаніки, неперевершеного провидця походження та розвитку генетичних комплексів рослинного світу Юрія Дмитровича Клеопова. Зокрема, Ю.Р. Шеляг-Сосонко розробляє поняття про фітоценоטיפи та філоценогенетичну класифікацію дубових лісів. Результатом цих наукових досліджень стає успішний захист на спеціалізованій вченій раді Ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова АН СРСР у 1972 році докторської дисертації та опублікування монографії «Ліси формації дуба звичайного на території України та їх еволюція» (1974).

На польових дослідженнях з Є.Л. Брадів і Л.С. Балашовим (1965 р.)

Попри різнобічні наукові інтереси головну увагу Юрій Романович приділяв дослідженню лісів (1968 р.)

У монографії уперше для території всієї України подано геоботанічну характеристику 43 асоціацій лісів дуба звичайного. Описується їх поширення, екологічні умови, фітоценотична будова, флористичний склад та продуктивність. Велика увага приділена автором висвітленню та розробленню теоретичних питань геоботаніки – геоботанічному районуванню, фітоценотичній ролі видів, фітоценотипній ролі ареалів, класифікації та еволюції рослинності.

У 1972 році Юрій Романович обирається завідувачем відділу систематики і географії вищих рослин, а в 1976 році – геоботаніки. Цей відділ він очолював до 2012 року. З 1979 по 1984 роки Юрій Романович – заступник директора Інституту ботаніки з наукової роботи. У 1976 році він обирається членом-кореспондентом, а в 1990 році – академіком НАН України. У 1983 році йому

присвоєно наукове звання професора. У тому ж році Юрій Романович нагороджується Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У 1999 році він був удостоєний звання «Заслужений діяч науки і техніки України». У 2003 році Указом Президента України за вагомий внесок в українську науку та природоохоронну справу, та у зв'язку з 70-річним ювілеєм нагороджується орденом Ярослава Мудрого IV ступеня.

За серію оригінальних праць, присвячених питанням типології, ценопопуляційної структури, ценогенезу та охорони неморальних лісів європейської частини колишнього СРСР, йому було присуджено премію ім. М.Г. Холодного НАН України за 1988 рік. У 2005 році Юрій Романович спільно з колективом авторів (М.А. Голубець, С.М. Стойко, Я.І. Мовчан, Н.Р. Малишева, Т.Л. Андрієнко, Д.В. Дубина, В.І. Ніколайчук, В.І. Олещенко та О.М. Волошкевич), за цикл робіт на тему «Розроблення та впровадження наукових основ і практичних засад збереження біорізноманіття як неодмінної умови сталого розвитку України» був удостоєний звання лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки. У цій серії наукових праць (39 робіт) концептуально опрацьовані екологічні, ландшафтні, правові та інституційні засади збереження біорізноманіття та розроблено на їх основі проекти нормативно-правових актів у відповідній сфері. Авторами визначено принципи формування та оптимізації системи природно-заповідного фонду України і запропоновано перспективну мережу об'єктів, сумісну із загальноєвропейською. Обґрунтовано біогеоценотичну стратегію їх оптимізації та природоохоронних режимів, а також визначення природно-заповідного фонду як особливого об'єкту правового регулювання, управління і охорони. Із системних позицій, з урахуванням функціонального призначення, розроблено класифікацію територій та об'єктів, які входять до цього фонду, запропоновано і реалізовано методологію оцінки природних об'єктів, що дозволило скласти прогноз їх резервування і перейти від пасивної до сучасної активної та регульованої форми охорони. У названій серії Юрій Романович виступив автором і співавтором 12 монографій.

З ім'ям Ю.Р. Шеляга-Сосонка пов'язані вагомні результати досліджень центральних проблем теорії геоботаніки і класифікації, районування, картографування, асоційованості видів, а також еволюції рослинного покриву. Йому належить розробка формування ценопопуляційної структури ареалу видів, класифікації видових та популяційних фітоценотипів. Ним висунута і обґрунтована ідея створення фітоценогенетичної класифікації рослинності на основі історичних, еколого-ценотичних комплексів та сформований науковий напрямок – еволюційно-ценотичного дослідження лісових формацій.

Ю.Р. Шеляг-Сосонко був відомий серед світової ботанічної спільноти, насамперед, як провідний знавець неморальних лісів Європи. З 1976 року він очолював роботи з геоботанічного вивчення широколистяних лісів України, а з 1985 року – європейської частини Росії та Північного Кавказу. З 1980 року він стає керівником і виконавцем розділу «Широколистяні ліси Східної Європи» – міжнародної програми «Карта рослинності Європи на міжнародній основі», яка завершилася 3-томним виданням за участю провідних фахівців – геоботаніків європейського континенту.

Ю.Р. Шеляг-Сосонко здійснив логіко-методологічний і теоретичний аналізи сучасної геоботаніки як цілісної системи знання про рослинний покрив. Визначивши її предмет, методи та концептуальний апарат, він вперше запропонував метод парадигмального аналізу геоботанічного знання й опублікував спільно з Я.І. Мовчаном і В.С. Крисаченком монографію «Методологія геоботаніки», яка була піонерною роботою у галузі геоботаніки.

Лауреати Державної премії України в галузі науки і техніки 2005 р. після вручення біля Маріїнського палацу, м. Київ (перший ряд – Т.Л. Андрієнко, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, І.О. Дудка, Н.Р. Малишева, В.І. Ніколайчук, другий – В.І. Олещенко, Д.В. Дубина, С.М. Стойко)

Ю.Р. Шеляг-Сосонко показав, що наприкінці 70-х років класичні напрямки геоботаніки значною мірою себе вичерпали, окремі методи і поняття математики не дали у ній очікуваних результатів. Більший вплив на класичні напрямки геоботаніки мало використання основних положень системології та екології. Їх широке застосування у 80-х роках у СРСР призвело до «розмивання» предмета геоботаніки та поглинання її екологією. Цьому, як відзначав Ю.Р. Шеляг-Сосонко, сприяли і самі геоботаніки, перебуваючи на методологічно хибних позиціях.

Дослідник на основі логіко-методологічного аналізу геоботаніки як цілісної системи знань про рослинний покрив показав, що вона є субстанціональною наукою, предмет якої – фітострома, а не фітоценоз. Останній – це об'єкт фітоценології. Ю.Р. Шеляг-Сосонко підкреслював, що недооцінка методології спричинила те, що геоботаніку звели до фітоценології. Рослинний покрив як цілісне явище досліджувався менше, хоча у зв'язку із глобальною трансформацією навколишнього середовища проблема його стійкості і біосферної ролі дедалі загострюється.

Головними результатами у цьому напрямку досліджень є аналіз методологічних аспектів у сучасній фітоценології. Ю.Р. Шелягом-Сосонко виявлено тенденцію до інтеграції знання і методів, зокрема системного й еколого-еволюційних підходів. Встановлено, що у розвитку фітоценології визначальну роль відігравали внутрішні суперечності, зумовлені еволюцією цієї науки в різних напрямках. Автором доведено, що найважливішими теоретичними проблемами на сучасному етапі є питання класифікації, структури й еволюції рослинного покриву, а це передбачає використання популяційного, системного й еволюційного підходів у їх єдності. Дослідником було

критично проаналізовано існуючі погляди на організмистську та континуалістську парадигми і зроблено висновок, що загальноприйняте визначення фітоценології та її предмета відповідає парадигмі дискретності, а не організму. Парадигма континуалізму відповідає конкретній науці про рослинний покрив, а не про фітоценоз. Відсутність або реальність останніх визначається не наявністю чи відсутністю в них меж, а сутністю самого природного явища, неоднорідність якого і дає можливість розрізнити первинність у безпервності.

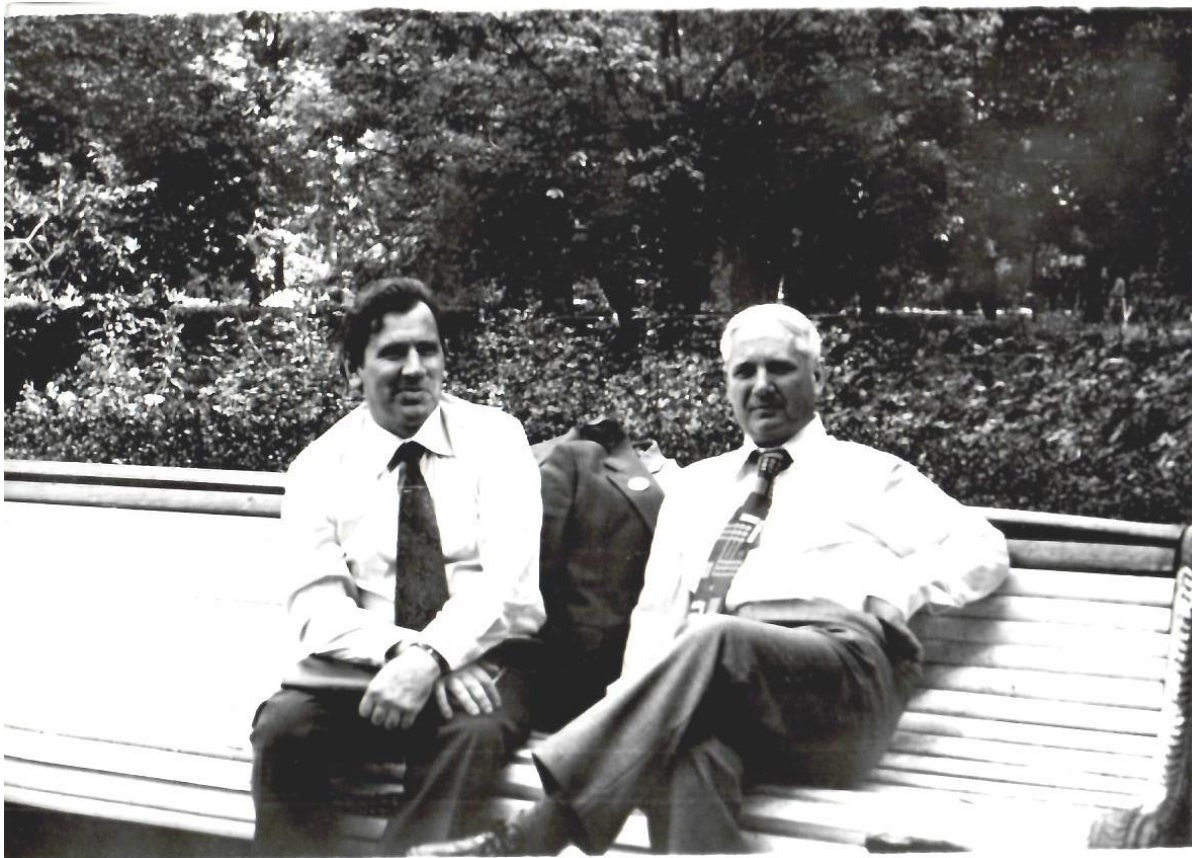

Ю.Р. Шеляг-Сосонко серед провідних фахівців-геоботаніків європейського континенту, учасників робочого засідання «Широколистяні ліси Східної Європи» міжнародної програми «Карта рослинності Європи на міжнародній основі» біля Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України.

Ю.Р. Шеляг-Сосонко вперше у практиці заповідної справи запропонував системний метод оцінки раритетних фітоценозів і розробив принципи їх виділення. На базі цих досліджень ним і колективом науковців відділу геоботаніки була підготовлена серія монографій, присвячена заповідникам України, а також перша у світі «Зелена книга України», ідеї якої виявилися співзвучними прийнятій пізніше у Ріо-де-Жанейро «Конвенції про біорізноманіття». Він був редактором і відповідальним виконавцем другого видання «Зеленої книги України», що підготовлена відповідно до Положення «Про національну Зелену книгу України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів у 2002 році і є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні. У монографії «Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии и Молдавии» (1980) Ю.Р. Шелягом-Сосонком уперше подано аналіз сучасного стану рослинності України та її антропогенних змін. Показані зональні та азональні закономірності формування первинного та вторинного біорізноманіття і його екологічних рядів залежно від

клімату, ґрунтів, рельєфу та ступеня впливу людини. Охарактеризовані заповідні об'єкти різного рангу цілого ряду регіонів України).

Ю.Р. Шеляг-Сосонко вперше у літературі висунув і довів положення про те, що біота і, насамперед, її рослинний світ для людини має безліч цінностей, у тому числі еволюційну, екологічну, економічну, соціальну, політичну тощо. Виходячи з цього, ним була запропонована поліфункціональна концепція про необхідність охорони усіх типів організації рослинності, що суттєво змінило пануючу на той час концепцію раритетного фітоценофону. В працях «Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника» (1987), «Біорізноманіття Дунайського біосферного заповідника, збереження та управління» (1999) і «Збереження та невиснажливе використання біорізноманіття: стан та перспективи» (2003) ним було дано визначення біорізноманіття та рівнів його організації, а також розроблена методологія організації поліфункціональної мережі заповідного фонду і окремих заповідних об'єктів вищої категорії згідно з доведеною поліфункціональною роллю рослинності, як у біосфері, так і в усіх головних сферах життєдіяльності світової спільноти, включаючи сам поділ її на нації. Тому для збереження самобутності нація має зберегти первинність природи території поширення.

З відповідальним редактором і автором видання «Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии и Молдавии» академіком АН Білорусі В.І. Парфьоновим.

Юрій Романович висунув і обґрунтував методологію організації екомережі як цілісної територіально і функціонально неперервної системи, що забезпечує міграцію генофонду і підтримання екологічної рівноваги на всій території України. В працях, присвячених розбудові екомережі України, ним були розроблені методологія, теоретичні положення, структура, принципи і моделі ключових ділянок побудови екомережі України національного рівня, повністю сумісної з екомережами сусідніх держав. Значення екомережі для України неможливо переоцінити. По-перше, це

найпродуктивніша і практично реальна для здійснення модель комплексного вирішення проблеми біорізноманіття в усіх головних її аспектах; по-друге, вона відносно швидко і просто може бути вирішена на базі вже існуючого заповідного фонду і, по-третє, дозволяє ведення традиційних форм господарювання. Юрій Романович переконливо і постійно доводив, що побудова екомережі є одним з головних чинників екологічної безпеки держави. Опрацьовані ним підходи були реалізовані при підготовці проектів законів України. Ю.Р. Шеляг-Сосонко був одним з авторів законів «Про рослинний світ» (1999), «Про загально-державну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» (2000), «Про Червону книгу України» (2002), «Про екологічну мережу України» (2004), «Рамкова конвенція про охорону та невиснажливе управління Карпатами» (2004) та інших нормативно-правових документів. Виходячи з провідної ролі біорізноманіття у функціонуванні біосфери, яка фактично є її продуктом, та вектора еволюції біорізноманіття на зменшення ентропії і збільшення негентропії біосфери Ю.Р. Шеляг-Сосонко довів, що шість глобальних екологічних криз планети, а також втрата динамічної рівноваги природних зон планети є наслідком масштабного знищення біорізноманіття. Ю.Р. Шеляг-Сосонко стверджував, що на черзі глобальна економічна і політична кризи, прояви яких вже мають місце. Отже, на думку автора, світова спільнота вступила на новий шлях розвитку – шлях глобалізації головних сфер людської діяльності і відносин, як у суспільстві, так і з природою. Для індустріально-аграрної України це, на його думку, має принципове значення, оскільки за більшістю показників стану її біорізноманіття серед держав Європи вона посідає одне з останніх місць. У свою чергу це все більшою мірою стає одним з головних чинників гальмування її економічного розвитку.

Попри різнобічні наукові інтереси головну увагу, як уже відзначалося, Юрій Романович приділяв дослідженню лісів. Ним доведено, що ліси забезпечують головні модули екзистенціальних та духовних цінностей, промислові та продовольчі продукти, захист ґрунтів і водних ресурсів, регуляцію клімату і водного стоку, утилізацію двоокису вуглецю, умови існування для людини і тварин, підтримку регіональних екосистем і, зрештою, завдяки ролі в кругообігу речовин, енергії та інформації – і функціонування біосфери та підтримку її екологічної рівноваги. Юрій Романович у своїх публікаціях останніх років відстоював думку, що майбутнє цивілізації визначається саме станом лісів. Вчений це пояснював їх загальнопланетарною функцією, а також перетинанням і протиріччям екологічних, економічних та соціально-етнічних інтересів населення. Тому збереження лісів та стале використання для вирішення проблеми підтримки динамічної рівноваги екологічного стану в Україні мають першочергове значення. Ю.Р. Шеляг-Сосонко наполегливо відстоював необхідність відмови від пануючої досі в Україні утилітарної політики щодо господарювання в лісах і переходу на еколого-соціальну політику.

В організаційному природоохоронному плані Ю.Р. Шеляг-Сосонко був одним із провідних розробників багатьох державних документів, що стосувалися охорони довкілля, сталого розвитку України – законів Верховної Ради України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, указів і постанов Міністерства екології і природних ресурсів України.

Ю.Р. Шеляг-Сосонко був Президентом Українського комітету підтримки Програми ООН щодо навколишнього середовища, а також головою багатьох комісій і робочих груп з питань формування і реалізації екологічної політики в Україні. Він був членом редколегії «Українського ботанічного журналу» та редколегій журналів «Екологія і ноосфера», «Ґрунтознавство» та ін., членом спеціалізованих вчених рад по захисту докторських дисертацій, Наукової ради «Проблеми ботаніки і екології». Він автор близько 500 наукових публікацій, у тому числі 37 монографій.

Учасники чергового засідання Наукової ради «Проблеми ботаніки і мікології» (1976 р.). (перший ряд зліва направо О.М. Матвієнко, К.М. Ситник, М.Я. Зерова, І.О. Дудка, В.І. Чопик, С.М. Стойко, другий ряд (справа наліво) – Б.В. Заверуха, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, М.А. Голубець, О.Л. Бельгард, Ю.М. Прокудін, О.Л. Липа, О.Б. Блюм, К.А. Малиновський, В.І. Комендар, І.І. Гордієнко, В.І. Монченко, Д.М. Доброчасва, Н.П. Масюк, Н.В. Кондратьєва).

Своєрідною «лебединою піснею» стала його остання прижиттєва монографія «Продромус рослинності України» (2019). Її вихід став визначною подією у розвитку вітчизняної геоботаніки. Це видання на сучасному етапі підсумовує результати дослідження класифікації рослинності України на основі методу Ж. Браун-Бланке із застосуванням новітніх методів аналізу та інтерпретації геоботанічних описів.

Створена авторами класифікаційна схема та продромус методично цілком відповідають тим, які були розроблені та нині широко застосовуються у багатьох інших західноєвропейських країнах, а, отже, є успішно інтегрованими у міжнародну систему синтаксономічних одиниць рослинного покриву. Юрій Романович у цій книзі опрацював синтаксономію лісової рослинності України.

Багато сил і енергії вчений віддавав підготовці наукових кадрів. Ним підготовлено 37 кандидатів і вісім докторів наук. Створена Ю.Р. Шелягом-Сосонко наукова геоботанічна школа визнана світовою науковою громадськістю. Його учні працюють у наукових і освітніх закладах, а також в урядових структурах, очолюють наукові та природоохоронні підрозділи.

Юрія Романовича відзначали велика працелюбність і працездатність, уміння гостро дискутувати і активно відстоювати свої наукові і громадські позиції, безкомпромісність і азарт природодослідника, пристрасність і любов до досліджень безпосередньо у природі. Його могутній інтелект, потуга думки, глибина душі, щедрість владно притягували серця всіх, хто працював і спілкувався з вченим. До цього слід додати, що Юрій Романович володів особливим магнетизмом. Характеризуючи елементарне або відоме він давав певному явищу свою оцінку, висвітлюючи його з несподіваних боків, ставлячи все на свої місце.

З першим аспірантом, нині академіком НАН України Я.П. Дідухом на подільських степах(1974 р.).

І речі, здавалося б рівнозначні, перед слухачами поділялися на головні і другорядні, набували істинного смислу; це викликало заслужену і безмежну довіру до тверджень цього вченого.

У житті Юрій Романович був надзвичайно скромною людиною. Не любив марнослів'я і марнотратства. Він уникав високих керівних посад, не любляв гучних урочистостей і похвал у свій адрес. Понад усе цінував робочий час, мав хист до філософії, надзвичайно любив читати й ділитися з друзями і колегами думками щодо прочитаного. Мав велику книжкову бібліотеку, зокрема з художнього мистецтва. Під час польових експедицій Юрій Романович був дуже продуктивним і не вибагливим до побутових умов.

Світла пам'ять про Юрія Романовича Шеляга-Сосонка – видатного вченого, прекрасного вчителя, громадського діяча, чуйну, добру і душевну людину – назавжди збережеться у серцях усіх, хто його знав і працював із ним.

*Дубина Д.В., Бойко М.Ф., Дідух Я.П., Блюм О.Б., Дзюба Т.П., Куземко А.А.,
Мойсієнко І.І., Устименко П.М., Ходосовцев О.Є.*